סעיפים בש"י עגנון

דב סדן

פרק שני: גילגולו של דג

א.

„עיר ומלואה" שהוא הבשל שבספריו הע"ל־פרסו־נליים, שמעלתם לא באה עדיין על מלוא הערכתה, היא מזינה שלו „אמת חזון, אם להיצור בתנודת ספרו תנודע של ניחא, באופן שדבר תולדה, השעו־נים אל הקיירה, הם שכנים של דברי אגדה ובדיה, מהם שיש להם זיקה לסטורת העיר על עצמה, מהם שאין בהם זיקה אליה, והם כלהם שהמספר הבראה מפרחוק גדול וקטן וכדומה סיפורו „במזל דגים", וכבר טרח שמואל הרפס, במחקר מצדיין, להעמידנו על גלגוליו של עיקר המוטיב שבו בספורות הדורות האחרונים (בקובץ: „שי, עגנון מחקרים ותעודות", השל"ח, ביחוד עמ' 257—320), והזכרנה כי שי"ר עגנון היתה לו ידיעה בחוב הגלגולים האלה יש לה על מה לסמוך, חיא בקיאותו בספרות הזאת, ולא באתי „להוסיף בזה מן הספרות, אלא מן הפולקלור — שאין לה לקחילה וקחילה, שלא ההאלכה בה כאגדתו חדנ; ושלאתו, ואך זה מקרוב סיפר לי ידידי ובן־שיחי ר' יוסף רוקח, כי בהיותו לפני שנה בעיר גילגולו, ראה, כי מקדיים בה המנהג לעלות, בחשעה באב, לבית הקברות (בסמוך לרחוב Seegasse) ולבקר קברם של הילד, שנולד תלמיד חכם ומת עד־מהרה, וקבר הדג שדיבר בלשון עברי, ומת. ונקבר לפי כל כללי הלכות הקבורה ומנהגיה. וקרוב אצלי, כי עגנון, בהיותו מגן שורכו של גרשם באר, בלבוב, ושמע מפיו רוב דברים, שמע גם עניין הדג, בסורת קראקא, הכהובא לימים באוסוביוגרפיה של באדר „מיינע זכרונות — פון קראקע ביז קראקע" (בואנוס איירס, תשי"ד).

ב.

אותו סיפור שמו: „א פיש געבראכט צו קבר ישראל" (עמ' 299—303), כלומר: דג שהביא לקבר ישראל, והריני מביא בזה עיקרו בתרגומי:

„בימים נסעתי לכמה ימים אל הורי בקרקא ונבעתי שם ערב שבת פרשת אמור תרמ"ט. התאריך נקבע בזכרוני משום מעבה סהיה אז בקראקא — דוקא באותה שנה נדב הבארון הירש 12 מיליון פראנק, לכבוד יובל החמישים למלכות פראנץ יוזף, כדי לייסד בתי־ספר בשביל יהודים בגליציה. כשי לעצמי לא נראתה לי כל אותה קרן. המסלה האוס־טרית הנדרכה לייסד בתי ספר בשביל יהודים, ואילו נדבת הבארון הירש עשויה היתה שתשמש ללבד יהודים מלאכה ומיני חילוניות אחרים.

„אחר־כך הלכתי לראות את חברי, ואבי הלך לעסקו הרגיל. בשעה שלוש אחרי הצהריים באתי הביתה להשתעות עם עם משפחתי. פקץ רגעים מעטים בא אבי, נרגש מרוב כעס, שחבני בשרוולי לאמור:

— אתה מתלהב לחסידות, בוא ואראך קצת חשכות, המתפשטת אצלנו, משפה של החסידות, ותראה דבר, המחזיר את הסעיף אחורנית בבאה שנים. יתחבא־לו הברון הירש עם מיליוניו, במימה אחת של קנאי חשוך, פעולתי בין היהודים מרובה כשל כל המיליונים של הבארון הירש.

— מה, בעצם, אירע? על מה אתה נרגש כל־כך? — הספקתי בדוחק להקשות.

— אל תשאל, אך בוא עמדי! השיב לי חבר. הלכתי, אף שלא ידעתי להיכן אני הולך יבבר הדברים אמורים. אבי הלך מחריש ומרגשתי הפני־כית לפרתי, כי הדרך מדאיפתו כאד.

הגענו שנינו לבית הקברות — ובתורת כיהנים נעצבנו לפני הטער.

— הבט לפינה ההיא — הער לי — יאמיר, אם אין המרה עלולה להתפקע, בראיתנו כזאת.

אימצתי את עיני לראות ולא יכולתי להבין, מה רצה נראותה שם לאבי. עם־זאת ראיתי, כי יהודים עוברים בפינת בית הקברות, לסמוך שם איזה „בר־כינון".

— הידעת את מי מקברים שם? — שאלני אבי.

— מהיכן עלי לדעת? — עניתי בשאלה.

לפי שראיתי, כי מכינים קבר בפינה בסמוך לחומה סברתי, כי מרים קבר לפני. אך לא הביתי להוסיף מלה, כי ביקשתי לדעת הכל ובפורט מפי אבי.

— אילו היו לך אלף קדקדים — אמר אבי — ולא היית מגחש, מה מת נטמן עתה בפינה ההיא: הוא אחד מגדולי הקארפנקעע („ראשי קרפיונים"). קארפנקעע (ראשי קרפיונים), היו מכונים אצלנו בגיבורי־העיר. היתה זו לי איפוא חידה, שיטמנו מתאום קארפנקאס, כלומר גביר, בפינה בסמוך לחומה.

— אם לומר את האמת — הוסיף אבי מייד — אין אני יודע, אם המת שם הוא קארפ או „שליינ" (שני סוגי שיבוטה), אך הוא דג, לכל הדעות, דג פשוטו כמשמעו...

עתה שוב לא הבנתי דברי אבי כל־עיקר ואני מבקש, כי יאמר לי כוונתו.

ואבי מספר לי מעשה כזה:

— אצל שורנשטיין בפודגורז' (פרברה של קראקא) התקינו היום דג לכבוד שבת, וכשותבו אותו, שמעו בפירוש, שהדג פלט אנחה עמוקה וקול אנושי אפר מקרבו את המלים: „ווי איז מיר"... (אוי לי).

מייד רצו לשאול שאלה מעם הרב, ר' שמעון תאומים־פרנקל, ואירע, שרבי צעיר של חסידים שובת היום, אצל רבה של פודגורז', ותציע רבה של פודגורז' את השאלה לפני הרבי החסידי ההוא, הוא מסך, כי הדג פסול באכילה, שכן אין כל ספק, כי הדג הזה הוא גלגול של איזה רשע. שעל כן צריך להלביש אותו דג חבריכים ולקברו כהיקבר אדם.

נתרתחתי ממש מאותו מעשה וביקשתי לצעוק בכל הרחובות, שכל השולם יסמע, מה מיסמים עודם מצויים בשלהי המאה הייס בעיר כמו קראקא...

אבי הרגיעני.

— אל תרוץ! — אמר לי — אל תרעיש, בצעקתך לא תפעל כל מאומה! התבונן־נא יפה יפה, והמצא בין המתעסקים באותו דג אוכלי סריפות ומחללי שבת, שאינם מאמינים בתורה ואינם מקיימים מצוו־תיה. אך הם מאמינים ב„גלגולים" ומסא תכריח ראשונלם, ויגידו, כי אפיקורס אתה, והם יהיו ראשונים לידות בך אבנים...

אבי הרגיעני במעט בדברו המיקחים, וכבר הייתי מוכן לשתוק בענין המאורע הזה. אבל הוא עצמו מיאן להשתיקו, וביקש שעת כושר, לומר לו לרבה של פודגורז' את דעתו.

בביתו של הרב, ר' שמעון תאומים־פרנקל, היה אז יוצא ונכנס יהודי מלומד ומשכיל הידוע בשם צוריאל לערער (מורה) — אביו של מנהיג־הפועלים הניו־יורקי יוסיל ווייגברג. אותו צוריאל נטל עליו את התפקיד להודיע לו לרב כל עניני מדיניות העולם.

אבי הוכיח אותו משכיל עוריאל לערער על שלא האיר עיני הרב, כי קבורת דג בחבריכים של אדם, היא איוולת מופלגה.

על הטענה הזאת השיב עוריאל לערער:

— כנגד התפשטותה של החשכות אין בידנו עתה לעשות כל־מאומה, כי בהעירי את אוזן הרב על הראיות שבקבורת הדג בחבריכים של אדם הסיל הרב את האשמה על רבם של החסידים ששבת אצל הרב בפודגורז' — ואותו רבי אבר לי, כי יהודי חייב להאמין בגילגולים, ואותו דג בוודאי היה גילגול של איזה „ערריין", שבא עתה על תיקונו.

למחרת השבת והיא נזדמנתי עם הסופר העברי פ"ביל הירש ווסטיין וסיפרתי לו מעשה הדג, והוא תיארו מייד והדפיס בכתבה בעתון העברי „המגיד".

ג.

וידעתי כן ידעתי, כי „יתן להקשות, שבא ידיעת סיפורו של באדר מאוחרת היא לו לשי"ר עגנון, כלומר שנודע לו־מקריאת ספרו של באדר, מה־גם ששירטום ספרו של באדר קדם בשנתיים לפירסום סיפורו של עגנון „מזל דגים". ואמנם, עגנון קרא את ספר זכ־רונותיו של באדר ואני שהשאלתיו לו ותשיבו לי, ברשמו הערה חריפה של ביקורת, אבל משיחתו, שקדמה כמה שנים לכך, ידעתי התעניינותו במוטיב ההוא ובשחוק השמות המשעילו, ועוד יזכור בזה.

עד שיר עם נשכח

כידוע נכנס מלכם של הפולנים, יאן השלישי סוביסקי לסתגם־היהודי, ביחוד בצורה: אין (מלך) סאביעסקיס צייטן, כלומר: בזמנו של המלך סוביס־קי, כשם־דבר לבניין ישן־נושן. הרוצה לעקוב את הנוסחאות והגילגולים השונים של אותו שימוש, ימצא רב בעבודתי על כך, בספרי „חן־גרינבלעך" (בואנוס איירס, 1971, כרך א', עמ' 85—91). שם אני מזכיר כמין שיר־עם, ששי"ר עגנון מביאו בסיפורו „הנידה" שעליתו מתרחשת בראשית החסידות (כל סיפוריו וכו', כרך שלישי, ברלין תרצ"א, עמ' נ"ד, כל סיפוריו וכו', כרך שני, ירושלים תשי"ט, עמ' מ"ד):

פרדלה ישבה עגומה
ועל פניה עצב רד
עבר חמלך סוביסקי
נפשו בה חשקה מיד.

בואי חיפח בבנות
בזחב אצעה חדרכים
בקולי אם חיום תשמעי
לך אתן אוצרות מלכים.

אם אבד נעלם אוצרה
מה־יתנו אוצרות מלכים
פ'רדלה יושבת עגומה
נמוגים בערפל חדרכים.

כי שי"ר עגנון תולם פה, וכנראה ברוב דיוק, שיר־עם, שמקל בלילותיו, אנו למדים מתוך החוקר הנודע של ספרותנו מאיר (מכס) וויסברג — במבואו למונוגרפיה שלו על וולוזל ובארזיר (זאב ולף אורנקראנץ) הוא מעיר כי שיר האהבה ושיר־התברותא בלשונו לשון־עם, ובשיר העם, פרחו יפה־יפה, וכעדות לכך הם בתי־שיר יהודיים־אשכנ־זים ישנים מן המאה הי"ז והי"ח, ומדוגמה הוא מביא שני בתים — אחד שעניינו שיר־אהבה, שהיו מזמרים ביותר בימי נעוריו, והוא מביא. בתחתיק של אחותיה לאשיינות ונביאו בזה באותיות עבריות:

פ'ראדעלע איז נעוועסען מאר דער טאר
אין [=און] איז געווען זייער בעסריבט
[=באסריבט]
איז דארכגעגאנגען (דורכעגאנגען) דער
מייעלעך [מלך] סאביעסקי
אין [=און] האט זעך [=זיך] אין איהר
[=איר] פערליעבט [=פארליבט]

כלומר, פראדלי ישבה לפני הפתח והיתה עגומה מאוד, עבר המלך סובייסקי התאהב בה. מאיר ליס־ברג, שעסק בעיקר בתולדות ההשכלה בגליציה ניתן לו, על שום זכויותיו בחקר תרבות־העם, ערך גם בלכסיקון של אלמן ריין וגם בלכסיקון החדש של ספרות יידיש, ואין צריך לומר בלכסיקאות של הספרות העברית, וראה „מדינה וחכמיה" לגרשום באדר, וביחוד „לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים" לנ. קרסל המזכיר מונוגרפיה — של ראובן פאהן על מאיר וייסברג. אף אני חיברתי עליו במאמרי: על סטאניסלב — קחילה וסופרה (נדפס תחילה בספר קהילת סטאניסלב, ונכנס בספרי: ארחות ושבילים, כרך ב', תשל"ח, עמ' 235) ומקוחה לכתוב, ככל הקרוב, על אחרון־מפעליו והיא הרחבת ספרו Die neuhebraeische Aufklaerungsliteratur in Galizien (1898) במהדורה חדשה ושניה הוא אבד, אך נותרה תכניתו המפורטת בחליפת מכתבים שלו, ילדותו ונעוריו עברו עליו בדרום מזרח גליציה — לידתו בבוקאצ'ובין וגידולו בבוליחוב, ואחר כך ישב רוב ימיו כמורה גימנסיה בסטאניסלב. כבל המשורר, שמע את שיר־העם הזה בשנות השישים של המאה הקודמת, קודם ששי"ר עגנון נולד בסביבה הזאת, ואפשר כי המספר שמעו בילדותו בעיר מולדתו בוסשאטש.

על כל פנים ודאי הוא, כי שי"ר עגנון הכיר את עבודתו של וייסברג על וולוזל זברזיר, שכן נדפסה תחילה. בעברית, ב„הירדן" הסטאניסלאבי (1905—1906), ששי"ר טשטאטשקיס קצ'ינר היה בטשתחפין, ואחר כך - אף בגרמנית ב־Mitteilungen zur juedischen Volkskunde (1909, חוברת 3). וראוי להעיר, כי מונוגרפיה זו היקנתה לו תואר־דוקטור.

מה היה שיעור התפשטותו של השיר — בגליל־גידולי, צפון מזרח גליציה, לא שמעתיו, ועד כמה הוא היה, בנוסח אז, שיר־עם חי, היא קושיה לנוסח.

תחריט של מורה
(נלריה דלסון־ריכטר)